

Ami kimondható: tények és emlékek*

„Vannak dolgok, amikről nem lehet írni. Amiről nem tudok írni. Hihetetlen dolog ez, amikor az írásában élő ember tehetetlenül ül a klaviatúra előtt és tompán mered a nyomtatott nagybetűkre. Vannak dolgok, amikről képtelenség írni. Ilyen az a hiány, ami belülről árad és megfoghatatlanul uralja gondolataimat. Az úr, ami itt maradt, talán ha zeneszerző lennék, kakofonikus szimfóniaként dübörögne utat magának a külvilágba, de a kezem bénán hever az íróasztalon. Ha író vagy költő lennék, bizonyára sorjáznanék már előttem a fájdalomoldó sorok és rímek. De hát én csak egy jogtörténész vagyok. És van, amit nem tudok megírni. Méltatlannak érzem a betűt arra, hogy a barátság és a szeretet ilyen hirtelen végéről, az ember leglényegibb kapcsolatainak pusztulásáról szóljon. Olyanról kellene írni, ami a satnya, kelletlen, alkalmatlan szófüzérékkel csak álrészvétteljes ömlengéssé és álságos önsajnálattá válhat. A tudásról kellene írnom. És a kitartásról. A szolidaritásról. Az emberségről. A jó szándékról. A segítőkészségről. A kedvességről. A mosolyról. A barátságról. A gesztusokról. A mérlegelésről. A mozdulatokról. A kézzsorításról. Az ölelésről. A gondoskodásról. A betegségről. A fájdalomról. A búcsúzásról. Az ismeretlenről. Melyekben ott van Luca. És nem tudok. Mert, ahogy Márai írta, „a végén minden olyan egyszerű lesz - minden, ami volt, és ami lehetett volna. Pornál és hamunál is kevesebb lesz minden, ami egykor tény volt. Amitől úgy

[*] E tanulmány a Gábor Lucára emlékező, 2012. december 13-án az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán rendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett, több ponton kiegészített, módosított változata. Az írást Mezey Barna *Képtelenség* című, tanulmányunk mottójául választott 'prózaikölteménye' inspirálta. A gyász életérzésének e költői megnyilvánítása mintegy kiprovokálta magának a megemlékezésnek, mint műfajnak, a filozófiai problematizálását is, s egyúttal a tárgyiasító kifejezési forma melletti elköteleződést. A megemlékezés ilyesfajta teoretikus tárgyiasítása, bár szokatlan, de mégiscsak a gyászfeldolgozás egyik lehetséges, a szerző alkatához leginkább illő módja. E rövid írással az a célunk, hogy Gábor Lucát, mint nagyformátumú szerkesztőt és barátot filozófiai módon őrizzük meg emlékezetünkben. A tények és emlékek nyelvén azt mondjuk el, hogy Gábor Luca átfogó szerkesztői munkássága a szerzőt érintő vonatkozásban egy tudományos kutatási program elemévé, s ezzel tudománytörténetévé vált, hasonlóan ahhoz, ahogyan az általa szerkesztett jogtudományi, jogfilozófiai, politikatudományi, társadalomelméleti művek is a magyar tudománytörténet integráns részei lettek. A Gábor Lucáról szóló megemlékezések együttesen arról szólnak, hogy eltávozott barátunk, anélkül, hogy valaha is akarta volna, számunkra elérte a modern tudomány embere számára elérhető örökkévalóság mértékét. E tárgyiasító halotti beszéd szellemében a Gábor Lucára való személyes emlékezést a tudománytörténet összefüggésébe helyezzük, és egy folyamatban levő kutatási program (OTKA K 76117) részeként fogjuk fel. A tudományos alkotás értelmének, a tudományos haladás örökkévalóságához való viszonyának problémájához ld. Weber, 1998, 135-137.

égett szívünk, hogy azt hittük, nem lehet elviselni, belehalunk, vagy megölnünk valakit ... mindez kevesebb lesz, mint a por, melyet a temetők fölött kavár és sodor a szél.”^[1]

„Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.”^[2] Ludwig Wittgenstein a filozófiai problémák megoldásának helyes módszerét kutatva, a filozófia és tudomány közötti határ megvonásának összefüggésében, a *Logikai-filozófiai értekezés* hetedik, záró tételében fogalmazta meg híressé vált beszéd- és írástilalmát. Az *Értekezésben* kifejtett álláspont, s ez egyedülálló az európai szellemi hagyományban, a lehető legradikálisabban korlátozta a filozófiai gondolkodás metafizikai igényeit, azt a megközelítési módot, amely a filozófiát képesnek tartja az én, a világ, az Isten „lényegének” elméleti megismerésére, a végső emberi életproblémák racionális tárgyalására és kezelésére.^[3]

A wittgensteini gondolatmenet rövid parafrázisa, a benne kifejtett paradoxon, közelítően talán alkalmas lehet arra, hogy egy modern filozófiai problémafelvetés nézőpontjából, filozófiai nyelven tegye lehetővé annak kifejezést vagy ki nem fejezést, amit Gábor Luca halála kapcsán egyáltalán gondolni és mondani lehet. A gyász kifejezésére, feldolgozására, úgy vélem, a másik halála által felhívottak lelkiállapotának leírására szolgáló lélektani kifejezések – úgymint „megrendült”, „mély fájdalom”, „nem múlt szomorúság”, „kegyelet teljes” – nem elegendők, nem is megfelelőek; és valamint bizonyos helyzetekben, alkati beállítottságok esetén a költői beszéd vagy a zenei hang sem, melyeket

[1] Mezey Barna: Képtelenség

[2] Wittgenstein, 1989, 90.

[3] Wittgenstein az *Előszó*ban a „könyv értelmét” a filozófia rendeltetésének és felépülésének nézőpontjából, a gondolkodás és nyelv (kifejezés), a nyelv és világ szinoptikus azonosságának az előfeltevéséből kiindulva következőképpen foglalta össze: (a) A filozófiai problémák megfogalmazásának hagyományos (létfilozófiai, tudatfilozófiai, értékfilozófiai) nézőpontjai és módjai a nyelv logikájának félreértésén alapulnak. (b) Ez a félreértés – amely ahhoz vezet, hogy a filozófiát képesnek tartják az Isten, a világ, az ember, az érték, az akarat „lényegének”, mint metafizikai problémának az igazságszempontrú tárgyalására – a gondolkodás (kifejezés) határainak újra megvonásával értelmezhető és tisztázható. (c) A filozófiai problémák helyes megfogalmazásának szükségszerű feltételét képező határmegvonás csak akkor végrehajtható, ha a filozófia képes lenne egyidejűleg elgondolni a határ mindkét oldalát: „tudnunk kellene gondolni (kifejezni) azt, ami nem gondolható (nem kifejezhető)”. A metafizikai problémák kifejezése és tudományos tárgyalása csak e paradoxon feloldásával, azaz a nyelv és világ határának átlépésével lehetséges. (d) A gondolatok kifejezésének a határait a logika vonja meg a világot tények formájában hozzáférhetővé tevő nyelvi értelemfelépülés szerkezetének a leírásával. Egy ilyen leírás azonban a határmegvonási probléma által felvetett értelemparadoxon megoldhatatlanságát bizonyítja, így végső filozófiai bölcsességgént a megoldás csak a hallgatási tilalom felállítása lehet: „Amit egyáltalán meg lehet mondani, azt meg lehet mondani világosan; amiről pedig nem lehet beszélni, hallgatni kell.” (Uo. 7.) A filozófiai értelemparadoxon elvi, elméleti megoldhatatlanságának, mint abszolút ténynek a tudomásul vételéből következő wittgensteini korlátozás radikalitása leginkább a logikai pozitívizmus metafizikakritikájával való szembeállításban válik nyilvánvalóvá, amely a végső problémákat egyszerűen áthelyezi az életérzés, az átélés, a művészi és a vallási élménykifejezés területére. (Vö. Carnap, 1972, 89–92.)

az ember ilyenkor segítségül hív, hogy képes legyen a másik halálának tapasztalatát feldolgozni, az idegen halál tényét saját visszavonhatatlan végességének a jelzéseként tudomásul venni. Mert a gyász annak az örök harcnak egy mindig új kezdete, amelyet az ember a feledés ellen folytat az emlékezés fegyverével. Ebben a harcban az emlékezőnek rá kell eszmélnie arra, hogy magángyász éppúgy nem lehetséges, mint privátnyelv. A gyász csak a hagyományt megalakító, fenntartó kollektív emlékezésben juthat tulajdonképpeni értelemben kifejeződésre, s ezzel nyugvó pontra. Így az emlékezőnek, s ez elkerülhetetlen, a lehetséges múltakkal történő, emberi léptékkal mérve örök párbeszédbe bekapcsolódva meg kell törnie hallgatását, ha olyan jelenben akar élni, amely a halottal közös múlt hiteles értelmezésén, igaz hagyományon nyugszik.

A másik halálát átélni lehetetlen; a költői, a vallási, vagy a „halál felé való lét” formuláját alkalmazó filozófiai képzelet, előfeltételezve az emberi végesség általánosságát, csupán az ön maga számára sem átélhető saját halál lehetőségének analóg értelmezését vetítheti rá az idegen halál megérthetetlen faktumára. A másik halálát az emberi létezés keretében értelmezni is csak akkor lehet, ha az idegen halált nem egy általános törvényszerűség megnyilvánulásaként, pusztán mint tér-időbeli tényét fogják fel, hanem, vállalva az ezzel járó gondot, egyszeri, megismételhetetlen értelemmel bíró eseményként. Az esemény a végesség kudarcára, mint minden egyes ember saját végső lehetőségére utal, és kikényszeríti a halál témájáról való kommunikációt, s ezzel a „határhelyzetekről való gondolkodás” paradoxonjába történő személyes belebocsátkozást. Az emlékező számára az idegen halál ténye ezzel egzisztenciálisan jelentős eseménnyé, a saját életproblémákra való elkerülhetetlen utalás folytán közvetlenné és személyessé válik, olyan felhívássá, amelyet a gyászfeldolgozás (halálértelmezés) kulturális hagyományainak összefüggésében a transzcendencia jeleként szokás értelmezni.

A transzcendencia jelei azonban soha nem egyértelműek, a szó eredeti értelmében rejtjelek, melyeknek lehetséges megfejtéseit a folyamatosan értelmezésre szoruló kulturális hagyomány őrzi. A transzcendencia rejtjeleinek a megfejtése a metafizikai gondja, amellyel valamilyen módon minden filozófiának és teológiának számot kell vetnie. Mint levelei, naplóbejegyzései, életformakísérletei tanúsítják, Wittgenstein példaszerű eltökéltséggel vette magára a metafizikai gondját azzal, hogy megírta az emberi gondolkodás, megismerés, cselekvés és önkifejezés hatáiról szóló Értekezését, amely a filozófia és tudomány metafizikai nézőpontból tudatosított kulturális határhelyzetének, az európai modernitás szellemi önkifejezésének egyedülálló dokumentumává vált.

Wittgenstein az Értekezés etikai – és mint azt a magyar recepcióban Nyíri Kristóf joggal hangsúlyozza: vallási-teológiai – irányultságát egy sokat idézett levelében erősíti meg: A „könyv értelme etikai... Művem két részből áll: abból, amelyet megírtam, és mindabból, amit *nem* írtam meg. És éppen ez a második rész a fontos. Ugyanis könyvem az etikainak mintegy belülről von határt; és meggyőződésem, hogy a határt *szigorúan, csak* így lehet megvonni. Röviden, azt hiszem: Mindaz, amiről ma *sokan* csak *fecsegnek*, könyvemben rögzítettem,

amennyiben hallgatok róla... Azt ajánlanám Önnek, hogy az *Előszót* és a *befejezést* olvassa el, mivel mondanivalómat ezek fejezik ki a legközvetlenebbül.”^[4]

Az 1914-1916-ben keletkezett *Geheime Tagebücher* feljegyzései alapján nyilvánvaló, hogy Wittgenstein erkölcsi-metafizikai határhelyzetként fogta fel az első világháború rendkívüli helyzetét, amelyben saját halálának reális lehetőségével kellett szembesülnie. „Még mindig nem értem, hogyan teljesítem csak azért a kötelességem, mert a kötelességem, és hogyan őrizzem meg magamat teljes emberként a szellemi életnek. Meghalhatok egy óra múlva, meghalhatok két óra múlva, meghalhatok egy hónap múlva vagy csak néhány év múlva. Nem tudhatom, és semmit sem tehetek érte, sem ellene: *ilyen ez az élet*. Hogyan éljek tehát, hogy minden pillanatban helytálljak? Hogy jószágban és szépségben éljek, míg az életnek magától vége nem lesz ... csak a halál ad értelmet az életnek.”^[5] Így a halálra irányuló élet értelme válik az erkölcsi-etikai követelmények forrásává, s ennek alapján fogalmazta meg a számára mértékadó imperatívuszt: „Jó életet élni és megtisztítani önmagam.”^[6] Kérdés azonban, hogyan lehetséges a „jó és szép élet” a háború rendkívüli helyzetében, amikor a világ ínsége elháríthatatlan, a szenvedés elkerülhetetlen? És, Wittgensteinnal tovább kérdezve, és válaszolva: „Hogyan lehet az ember egyáltalán boldog, ha (a béke normális helyzetében: Cs. K. L.) sem képes elhárítani ennek a világnak az ínségét? Csak a megismerés élete által. A jó lelkiismeret a boldogság, melyet a megismerés élete biztosít. A megismerés élete a boldog élet, dacára a világ ínségének. Csak az olyan élet boldog, amely képes lemondani a világ kellemességeiről.”^[7] Wittgenstein számára a politikai végső eshetőlegességének a megvalósulását jelentő háború egzisztenciális élményének feldolgozása során a másik – mint bajtárs és ellenség – halálának a reális lehetősége, az idegen halál, sem a *Naplókban* és az *Értekezés* megírásakor, sem később, nem vált filozófiai problémává.^[8]

A halálhír tudomásul vételének pillanatában elkezdődik a megszólítottak harca a feledés ellen. E harcban a mindennapi személyes emlékezés észrevétlenül bekapcsolódik a kollektív emlékezet bonyolult áramlataiba, és tartalmi – az átélések közösséget létrehozó megértés során kommunikatív megalkotott emlékműltváltozatok – áttemelődnek a hagyományképző kulturális emlékezés síkjára. A személyes emlékezés mindig a hagyományra való ráhagyatkozás, melynek mozdulatai kikényszerítik a filozófia által kirótt beszéd- és írástiltalom feladását. A személyes és kulturális emlékezés kapcsolódásainak, áramlásainak

[4] Idézi Nyíri, 1983, 33., 19–28.; Neumer, 1985, 93–94. A levél teljes szövegét és az *Értekezés* keletkezésének leírását ld. Wright, 1986, 93., 77–117.

[5] Neumer, 1985, 96. Neumer az erkölcsi e tisztán egzisztenciafilozófiai megközelítését „meglehetősen rigorózus határhelyzet etikaként” jellemzi.

[6] Uo.

[7] Wittgenstein, 1984(a), 175–176.

[8] Ez pusztán annyit jelent, hogy gyakorlati filozófiája az etikára redukálódott, nem érdekelte a politikafilozófia, melynek hiánya a filozófia nyelvi fordulatában figyelemre méltó negatív utalás az etikai és politikai különbözőségére.

összjátékában megnyílik a tárgyiasító emlékkonstruálás lehetőséghorizontja is, ahol anélkül, hogy fecsegnének, kizárólag arról beszélnek és írnak, amiről Wittgenstein szerint a filozófiának és a filozófusnak hallgatnia kell.

A parafrázis a következő: Amiről nem lehet beszélni, azt elgondolni sem lehet. Az elgondolhatatlan túl van a nyelven, s ezáltal a tények univerzumaként felfogott világon, melyet a nyelv határol. Az elgondolhatatlan kifejezhetetlen és kimondhatatlan, mert a világ értelme a világon kívül van. Wittgenstein ezt írja *Napló*-jában: „Az élet értelmét, azaz a világ értelmét Istennek nevezhetjük. Az Istenről, mint apáról alkotott hasonlat ehhez kapcsolódik. Az ima az élet értelmére irányuló gondolat (der Gedanke an den Sinn des Lebens). A világ eseményeit nem tudom akaratom szerint irányítani, teljesen tehetetlen (machtlos) vagyok. Csak azáltal vagyok képes magamat a világtól függetleníteni – és így a világot bizonyos értelemben mégis uralni –, hogy lemondok az eseményekre gyakorolt befolyásról. A világ független akaratomtól... Istenben hinni azt jelenti, hogy megértik az élet értelmére vonatkozó kérdést. Istenben hinni azt jelenti, látják, hogy a világ tényeivel még nincs (semmi) elintézve. Istenben hinni azt jelenti, látják, hogy az életnek értelme van... *Bárhogyan is van*, mindenesetre bizonyos értelemben függésben *vagyunk*, és azt, amitől függünk, nevezhetjük Istennek. Isten ebben az értelemben egyszerűen a sors, vagy ami ugyanaz: az – akaratumtól független – világ volna. Két istenség létezik: a világ és független énem.”^[9]

Az elgondolhatatlan azonban, mivel kifejezhetetlenségében és kimondhatatlanságában is értelemre utal – a világ világon kívüli értelmére – kétségtelenül létezik és „megmutatkozik”. Azt gondolhatnánk, hogy az elgondolhatatlan, kifejezhetetlen (metafizikai értelem) az ember végső életproblémaiban, az Istenhez, a halálhoz, az akarat szabadságához, az értékekhez való emberi viszonyulás eseményeiben, azaz emberi cselekvésekben és kommunikációkban mutatkozik meg. Ám Wittgenstein azt állítja, hogy sem a halál, sem Isten nem eseménye az életnek, ahogy az akarat és az értékek sem, mert a halált az ember nem éli át, és mert Isten nem nyilatkozik meg a világban: a halál és Isten nem tények, túl vannak a világon, azaz nem elgondolhatók és kimondhatók, de megmutatkoznak. Ez a megmutatkozás szükségszerű, mert az én emberi mivolta, világban való léte, az attól való függésében Istenre való ráutaltsága (annak tagadásában is), és az ebből fakadó alapvető értelemigény rákényszerít a minden életprobléma eredetét jelentő paradoxonba történő belebocsátkozásra, vagyis arra, hogy a nyelvben, illetve a nyelv által viszonyuljon ahhoz, ami elgondolhatatlan és kimondhatatlan. A nyelv három azonosság találkozási pontja. A gondolkodás és nyelv, a nyelv és világ azonosságainak – mint megkülönböztetéseknek – a szinoptikus egységében, a nyelvi értelemfelépülés hori-

[9] „Ahhoz, hogy boldogan éljek, megfelelésben kell lennem a világgal. Hiszen 'boldognak lenni', éppen ezt *jelenti*. Ekkor úgyszólván megfelelésben vagyok amaz idegen akaratral, amelytől függőként jelenek meg. Ez azt jelenti: 'Isten akaratát teljesítem.'” (Wittgenstein, 1984(a), 167., 68-169.)

zontján mutatkozik meg Isten és a világ végső azonossága. „Az, ahogyan minden van, Isten. Isten az, ahogyan minden van. (Wie sich alles verhält, ist Gott. Gott ist, wie sich alles verhält.)”^[10] Isten neve a transzcendencia ősjele (Urzeichen), amely a végső azonosságot, az Egyet jelöli. Az isteni Egy horizontján válik „láthatóvá”, paradoxonok árán felfoghatóvá az én (akarat) és a világ (tények) áthidalhatatlan szembenállása.^[11]

Wittgenstein számára nem a tudat (vagy az érték) jelenti a filozófiai együtt-szemlélés közegét, hanem a nyelv, melynek jelentésalkotó műveleteiben egyszerre válik adottá, láthatóvá és megközelíthetővé az értelemfelépülés tapasztalati és metafizikai módja a jelentés (tényvonatkozások) és a jelentéshiány (metafizikai utalások) alapformáiban. A nyelv grammatikája mögötti logikai szerkezet elemzése azt a folyamatot (műveleti módot) tárja fel, ahogyan a nyelv a világtapasztalat megalkotása során – a gondolat = kifejezés = kijelentés:logikai kép = tény = tárgy/reláció = dolgok állása (Sachverhalt) képlet szerint – értelmet konstruál, azaz jelentést hoz létre, a jelentéshiányt pedig, mint a transzcendencia jelét, a maga rejtjel mivoltában megmutatja.^[12] Eszerint nem tény sem a megmutatkozó, sem a megmutatott, és maga a megmutatkozás sem; mindez nem olyasvalami, ami tényként kimondható, mert nem adhatók meg az igazságfeltételei: nem lehet igaz vagy hamis. Ezért, *mondja* Wittgenstein, bár csak mutatnia lehetne, a nyelvben megmutatkozó, illetve a nyelv által megmutatott metafizikai értelem maga a „misztikum”, vagy másként kifejezve: a hit. A hit azonban a megmutatkozás e kettősségében valamilyen módon végbe megy, megtörténik, felfoghatóvá és kommunikálhatóvá válik. Wittgenstein az Értekezésben (és máshol sem) nem tette témává a megmutatkozás végbemenetelének esemény- illetve történeljesjellegét, éppen ellenkezőleg, kizárta azt. Egyfelől, mert Isten és az Én akarat viszonya a világhoz túl van minden emberi tapasztalaton, és túl van a történelmi időn,^[13] másfelől, mert a tudomány és a filozófia belső elhatárolásának kérdését

[10] Uo. 173.

[11] Vö. uo. 167–168. A transzcendens Egy horizontján megy végbe a megtérés és megvilágosodás, Isten és az Én egyesülése a hitben.

[12] A nyelvi értelemkonstrukció alapeleme a név. A név ősjel, amelynek az Isten és világ (immanencia) megkülönböztetéséhez igazodva három fajtája különböztethető meg: a transzcendencia ősjele (Isten neve), a világ ősjelei, amelyek egyfelől a világon belül tapasztalható jelenségeket (dolog/tény), másfelől a világ (nyelv, gondolkodás) határát, az elgondolhatóság és tapasztalhatóság transzcendentális feltételeit jelölik. „A név meghatározás által nem tagolható (zerlegen) alkotórészeire.” A név egy. „Neveket nem lehet meghatározások révén felbontani (auseinanderlegen).” (Wittgenstein, 1989.) A meghatározás csak más jelekre utalva, azaz megkülönböztetések (nyelv) útján lehetséges. A név, mint ősjel lényegi tulajdonsága az, hogy nem határozható meg. A transzcendencia neve és a világnevek a definiálhatatlanság vonatkozásban azonosak, a jelölés módjában különböznek. A transzcendencia neve olyan ősjel, amely önmagát jelöli, ezért nincs jelentése: megkülönböztetés és idegenvonatkozás nélküli jel. Ezzel szemben a világnevek olyan ősjelek, amelyek önmagukon kívül mást is jelölnek – egyfelől tényeket, másfelől a tényként való létezés és megismerés feltételeit, a logikai formát, a metafizikai szubjektumot –, s ezáltal jelentéssel bírnak.

[13] Vö. Wittgenstein, 1989, 72. „Mi közöm van a történelemhez? Az én világom az első és egyedüli... A filozófiai Én nem az ember, nem az emberi test vagy az emberi lélek a maga pszichológiai

kizárólag a természettudományi megismerés logikája felől vetette fel. „A filozófia nem tartozik a természettudományok közé. E szónak, filozófia, valami olyat kell jelentenie, ami a természettudományok felett vagy alatt, de nem mellettük áll... A filozófia a természettudomány vitatható területét határolja el. Körül kell határolnia a gondolhatót, és ezáltal a nem-gondolhatót is. A nem-gondolhatót belülről kell elhatárolnia, a gondolhatón keresztül. A filozófia jelezni fogja a kimondhatatlant azáltal, hogy világosan ábrázolja a megmondhatót. Mindaz, amit egyáltalán gondolni lehet, világosan lehet gondolni. Mindaz, amit ki lehet fejezni, világosan ki lehet fejezni.”^[14] Ennek megfelelően a filozófia helyes módszere zárójelbe helyezi, de nem érvényteleníti a metafizikai problémákat, és a tudományt kritikailag az elgondolhatóra és kimondhatóra, azaz a logika-*ilag*-tapasztalatilag megismerhető területére, s ennek kutatására korlátozza. „Semmit sem mondani, csak amit mondani lehet, tehát a természettudomány tételeit – tehát valami olyat, aminek semmi köze a filozófiához, és valahányszor másvalaki valami metafizikait akarna mondani, bebizonyítani neki, hogy a kijelentéseiben szereplő jelek némelyikéhez nem fűzött jelentést.”^[15]

A filozófia a nyelv közegében, Isten és a filozófiai Én („metafizikai szubjektum”) kettős nézőpontjából a logika segítségével vonja meg a létező világ, mint valóság határait.^[16] A logikának, mint kritikai módszernek, világossá kell tennie

tulajdonságaival, hanem a metafizikai szubjektum, a világ határa (nem a része).” (Wittgenstein, 1984(a), 177.) A logika, az etika, az esztétika, mint transzcendentális értékformák önmagukat és tárgyaikat képesek *sub specie aeternitatis* szemlélni (vö. uo. 178.), azaz vallási-teológiai módon: „A világnak *sub specie aeternitatis* szemlélete nem más, mint – körülhatárolt – egészként való szemlélete. A világnak körülhatárolt egészként (ti. az isten=világ=élet végső azonosságaként: Cs. K. L.) való átérése a misztikus érzés.” (Wittgenstein, 1989, 89.) A logikát, etikát, esztétikát, mint transzcendentális értékformákat, mint a világegész egyenértékű felfogásmódjait a teológia egyesíti azáltal, hogy mindhárom formát az isteni-filozófiai akarás aktualizálja.

[14] Wittgenstein, 1984, 33-34.

[15] Wittgenstein, 1984(a), 89.

[16] A logika lehetőségének és alkalmazásának feltétele a világ *létezése*. A világtapasztalat nyelvi-logikai feldolgozása számára az egyetemes létezésállítást, az ontológiai megkülönböztetés összefüggésében, két vonatkozásban fejez ki szükségszerűséget. A egyik szükségszerűség a világ egészként való létezése: a világ van, így van, nem pedig másként. A világ egy(ség), maga a lét: a létezők Istennel való végső azonosságukban. Az egység azáltal állhat fenn, hogy Wittgenstein a „dolgok” és „tények” megkülönböztetésével, „a gondolat=kifejezés=kijelentés: logikai kép=tény=tárgy/reláció=dolgok állása (jelentésértelem)” fogalomképletének megalkotásával előfeltételezi azt, hogy a világ végső, egyszerű, oszthatatlan, önmagával azonos, elemi stb. alkotórészekből épül fel, melyek a világ szubsztanciái. „A tárgy egyszerű... A tárgyak alkotják a világ szubsztanciáját. Ezért nem lehetnek összetettek.” (Wittgenstein, 1984(a), 13.) A logikai leképezés lehetőségének feltétele a világ szubsztanciája: a világról csak akkor lehet igaz vagy hamis képet alkotni, ha léteznek egyszerű tárgyak (relációk: dolgok kapcsolatainak konfigurációi), amelyek a „valóság” (dolgok: anyag) és a „gondolati-logikai kép” (fogalom: forma) áthidalhatatlan különbözőségében azonosak. A világtapasztalat transzcendenciavonatkozásának szükségszerűségét jelöli a világszubsztancia=világforma kifejezésekben fogalmilag megjelenített Isten neve, a transzcendencia ősjele. A másik szükségszerűség a világ sokféleségként, különbözőségként, időbeliségként, változásként való létezése, vagyis az, hogy a világ így- és hogyan-létében mindig másként is lehetséges. A világtapasztalat immanenciavonatkozásának, mint kontingenciának a szükségszerűségét jelöli a logika neve, a transzcendentalitás ősjele. „A logika minden tapasztalatot megelőző

a tudományt hivatásként művelők előtt, hogy az ember számára leglényegesebb kérdésekre semmilyen tudomány nem adhat választ: „Érezzük, még ha feleletet is adtunk valamennyi lehetséges tudományos kérdésre, életproblémáinkat ezzel még egyáltalán nem érintettük. Akkor persze nem marad egyetlen további kérdés sem, és éppen ez a válasz.”^[17]

Wittgenstein ugyanakkor hangsúlyozza, hogy legfontosabb életproblémáinkat alkotó elgondolhatatlan, kimondhatatlan – világon túli metafizikai értelem –, bár nem a tényszerűség módján, de „kétségtelenül létezik. Ez *megmutatkozik*, ez a misztikum.”^[18] Az elgondolhatatlan, kifejezhetetlen létezés (maga a lét) e nyelven túli, de csak a nyelvben, a nyelv általi megmutatkozásban felfogható módjának nincs, nem is lehet logikai formája. Azonban a megmutatkozás logikájának kizárása, és mint logikailag kizártnak a megmutatkozása, mégiscsak azt bizonyítja, hogy a megmutatkozás valamilyen – nem természettudományi – értelemben a tényekre van utalva. A megmutatkozás tényekre utaltságának *jelensége* – amely paradox, mert maga nem lehet tény – értelmezhető úgy, hogy a megmutatkozás szükségképpen tényeken, illetve azok által jelenik meg: a tények azonban, mivel jelentésegységek, csak, mint rejtjelek lehetnek a transzcendencia jelei. A tények 'tárgyak' – vagyis a tényállás (Sachverhalt) fogalmával a nyelvi értelemfelépülés szintjére emelt tapasztalható 'dolgok' – megjelölései, s mint ilyenek, a jel és jelölt nyelven belüli megkülönböztetésének az egységeiként rendelkeznek jelentéssel. A tények jelentésegységek. A tények, mint jelentésegységek – metafizikai nézőpontból – a rajtuk és általuk megmutatkozó transzcendencia jeleiként magára a megmutatkozóra utalnak, azaz olyan jelek, amelyek a jelentés hiányát jelölik, nevezetesen azt, ami elgondolhatatlan (tudatvonatkozás) és kimondhatatlan (nyelvvonatkozás). A tények, mint jelek, ebben az értelemben rejtjelek. A tényfogalomban rejlő szükségszerű transzcendenciavonatkozás, amelyet a logikai pozitivizmus kizár, illetve áthelyez a világ vallási és művészi tapasztalatának tartományába, a jel és a rejtjel megkülönböztetésével, mint jelparadoxon írható le.^[19]

– mármint azt, hogy valami így van. A Hogyan előtt van, nem a Mi előtt.” (Uo.) A világ létezésének kontingencia-tartományában semmilyen lehetőség nem zárható ki, a kontingencián kívül nem létezik semmi, ami szükségszerű vagy lehetetlen volna.

[17] Uo. 89. Ezen a ponton félreérthetetlen a párhuzam Max Weber tudományértelmezésével, amely a világ metafizikai értelmének kutatását illetően, bár nem ebben a közvetlen filozófiai formában, de az intellektus feláldozásával kapcsolatos döntés egyéni és kollektív határhelyzetének (a modernitásnak) a szociológiai leírásával, jóllehet közvetve, ugyancsak kirója a hallgatási tilalmat azok számára, akik a tudományt valóban hivatásként akarják művelni. (Vö. Weber, 1998, 154–155.) A két álláspont különbsége abban áll, hogy Wittgensteinnel szemben Weber a tudomány és filozófia közötti munkamegosztásban a metafizikai értelem kutatásának feladatát a filozófiára hagyja, s ezzel, jóllehet meglehetősen szkepszissel, de elismeri a kultúrafilozófiai, értékfilozófiai, fenomenológiai vizsgálódások létjogosultságát.

[18] Wittgenstein, 1989, 89.

[19] A jelparadoxon wittgensteini értelmezése, lételméleti megközelítésben, a létező és lét ontológiai megkülönböztetésének nyelvi kifejezése. A tények, mint nyelvi értelemben létezők önvonatkozása tartalmazza magára a létre való vonatkozást: a létező jele, illetve maga a létező mint jel, a lét rejtjele. A transzcendencia önmegkülönböztetéseként, azaz a jelekként és rejtjelekként felfogott

Wittgenstein egy 1917-ben írott levelében egyértelműen jelzi, hogy a mondatok jelentése, a mindennapi élet normális helyzeteiben is megszüntethetetlen utalást tartalmaznak a metafizikai értelemre, a tények eszerint a transzcendencia jelei és rejtjelei: „[H]a nem próbálkozunk a kimondhatatlant kimondani, úgy semmi nem vész el. Hanem a kimondhatatlan – kimondhatatlanul – benne rejlik abban, amit kimondunk.”^[20]

Minderre tekintettel állítható, hogy az Értekezés lényegében egy filozófiai határhelyzet szülötte, titkosírással (vagy a nélkül?) írott metafizika, mert, mint a jelparadoxonban megmutatkozik, annak elgondolására és kimondására vállalkozik, ami elgondolhatatlan és kimondhatatlan. „Az élet problémájának megoldását e probléma eltűnése jelenti. Vajon nem ez az oka annak, hogy azok az emberek, akik előtt hosszas kételyek után az élet értelme világossá vált, nem tudják aztán elmondani azt, miben is áll ez az értelem.”^[21] A megvilágosodás és a megtérés tehát a világ eseménye, tény, amely tapasztalatilag csak a másik cselekvő hallgatásának, némaságának vagy elnémulásának a tényén keresztül fogható fel. Wittgenstein számára a cselekvő hallgatás, a némaság, az ezzel szükségképpen együtt járó magány életformája, mint tény, az egyedül lehetséges utalás arra, hogy ténylegesen végbemegy a transzcendencia rejtjeleinek a megfejtése, vagy erre feltételezhetően kísérlet történik.^[22] A cselekvő hallgatás, a némaság, a magány életformája, mint a megvilágosodás és a megtérés egyedül hiteles jele, ezáltal abszolút ténnyé válik, Isten és világ végső azonosságának, a transzcendencia ősjelének a rejtjelévé, illetve annak elgondolhatatlan és kimondhatatlan megfejtésévé. Wittgenstein az Értekezésben és *Naplóiban* ennek az abszolút ténynek a filozófiai értelmezésére vállalkozik, melyeket így együtt a filozófus saját negatív megvilágosodásáról és megtéréséről adott, titkosírással írt beszámolóinak, egyfajta visszájára fordított *Vallomásoknak* lehetne tekinteni.^[23]

tények Istennek, mint a transzcendencia ősjelének az aktualizálásai.

[20] Idézi Nyíri, 1983, 28.

[21] Uo. 89. Az elgondolhatatlan és kimondhatatlan megmutatkozásának formáit illetően különbséget kell tenni a logikai forma és a metafizikai értelemtartalmak megmutatkozása között. A logikai forma megmutatkozása a transzcendentális, a metafizikai értelemtartalmak megmutatkozása a transzcendencia fogalmaival írható le.

[22] Wittgenstein itt nézőpontot vált, és a cselekvési értelem síkjára helyezi át a metafizikai értelem kommunikálhatatlanságának problémáját. Ennek megfelelően a végbemenetel leírása kikerül a filozófia és teológia megismerés illetékességéből, mivel a vallás specifikus nyelvjátékaiként leírható misztikus-kontemplatív és aszkétikus cselekvő világtélési módok és életformák elemzése, a jelentés szituáció- és használatelméletének hiányában, a vallástörténet és a vallásszociológia feladata. (Vö. Wittgenstein, 1984(b), 225–581.)

[23] „Világosíts meg Uram és add megértenem: könyörgök hozzád előbb, vagy inkább dicsérlek Téged? A rólad szerzett ismeret, vagy a hozzád szálló könyörgés az első? No de ki könyörgök hozzád, ha nem tud még rólad? Hiszen mást szólít talán helyetted, ha nem ismer Téged. Vagy inkább könyörgöm hozzád, hogy megismerjem orcád? Ámde hogyan könyörgjünk ahhoz segítségül, akiben hitünk nincsen? Vagy hogyan higgyünk abban, akiről nem szólt még hirdetőnek szája? Dicsérik az Urat, akik őt keresik. Megtalálják őt keresői, és ha meglelték, dicséretbe fognak. Nos, hadd keresselek

Az európai filozófiai metafizika Isten nézőpontjának átvételére, a hit racionalizálására tett sikertelen kísérletek sorozata. E két évezredes filozófiai kudarc végső konzekvenciáját Wittgenstein saját megvilágosodásának történetét közvetve (rejtjelezett metafizikai nyelven) elbeszélve vonta le, s ezután már nem volt más választása, következetesen hallgatnia kellett: „Az én kijelentéseim oly módon nyújtanak magyarázatot, hogy aki megért engem, végül felismeri azt, hogy értelmetlenek, ha már fellépven rájuk túllépett rajtuk. (Úgyszólván el kell hajítania a létrát, miután felmászott rajta.) Meg kell haladnia ezeket a tételeket, akkor látja helyesen (ti. az örökkévalóság nézőpontjából: Cs. K. L.) a világot.^[24] Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.”^[25]

Az *Értekezés* mégis azt dokumentálja számunkra a mondás és megmutatás kettősségében, hogy a filozófia számára a hallgatási tilalom elrendelése és megindokolása csak a tilalom megszegése által lehetséges: az embernek fel kell másznia a létrán, hogy elhajíthassa azt.^[26] A *Naplók* és az *Értekezés* együtt azt bizonyítják, hogy Wittgenstein megtért, mielőtt megvilágosodott volna.

Gábor Lucára emlékezve az életértelem megmutatkozásának a végbemeneteléről, áthagyományozhatóságáról akarunk valamiképp megbizonyosodni, annak tudatában, hogy az elgondolhatatlan kimondására irányuló minden kísérlet – nemcsak a wittgensteini paradoxonok, hanem a hagyományértelmezések, az emlékezés és feledés perspektivikussága miatt is – eleve kudarcra van ítélve. Ugyanakkor a vallás, a filozófia, a művészet történetében a halál- és gyászértelmezések arról a tényről tudósítanak, hogy a hagyomány kollektív emlékezete csak a hallgatási tilalom elrendelésének és feloldásának egyidejűségében, a paradoxont vállalva lehetséges. A hagyomány „logikájára” hagyatkozunk, amikor a hallgatási tilalmat nem érvénytelenítve, hanem egy másik szintre áthelyezve, Wittgensteint követve, és vele szemben egy másik filozófiai hagyomány nézőpontját is érvényre juttatva (de a pozíciók vitáját itt mellőzve) azt állítjuk, hogy a világban a tények és életproblémák nem választhatók el. A társadalmi-kulturális

Uram hívogatva téged és beléd vetett hitemben hívogassalak: hiszen meghirdettek már téged nekünk.” (Augustinus, 1987, 22–23.) Ez a patrisztika álláspontjának a megismétlése, amely a megtérést és megvilágosodást párhuzamos, egymásra utalt eseményekként értelmezi: *credo ut intelligam*.

[24] A világ, mint egész nem tapasztalható meg és nem írható le tényként, ezért nincs önmagában jelentése. A világ, mint egész tényként való megragadásának kizárásában – amely a „dolgok” tényként való nyelvi létezésének és megismerésének a feltétele – mutatkozik meg minden jelentéshiány végső alapja, amelyet Wittgenstein a transzcendencia ősjelének nevez. A transzcendencia ősjele egy önmagát jelölő jel, abszolút, önvonatkozása folytán megkülönböztetés nélküli. Az ősjel paradoxonja: úgy rendelkezik értelemmel, hogy nincs jelentése, mert nem adható meg semmilyen tárgy (reláció), még a jelentéshiány formájában sem, amit jelöl; és mégis ebben rejlik a világ isteni jellegére, Isten és a világ azonosságára történő végső utalás. A transzcendencia ősjele, amely magát az elgondolhatatlan és kimondhatatlan létet jelöli, filozófiailag a „mágnavaló dolgot”, teológiailag az Istent, ám Wittgenstein számára megkülönböztethetetlenül.

[25] Wittgenstein, 1989, 90.

[26] Wittgenstein megtérésének és megvilágosodásának végbemeneteléről, mint tényről, az *Értekezés* és a *Naplók* olvasásával szerzünk tudomást.

világ tényei, ha azokat nem a természettudomány akaratmentes nézőpontjából, hanem az emberi cselekvés (intencionalitás) és nyelv (jelentés) egyidejű megvalósulásaiként fogjuk fel, nem pusztán a tudományos leírás tárgyai, hanem, így vagy úgy, az emberi létezés értelemfeltételeként életproblémák közvetlen és elbeszélhető megjelenítői. Ebben a közelítésben a tények az elgondolhatatlan-kimondhatatlan életértelem megmutatkozásának a végbemenetelét tanúsítják, nemcsak negatív és közvetve, a transzcendencia jeleinek és rejtjeleinek megkülönböztetését alkalmazó indirekt írásmódban, ahogyan azt Wittgenstein eljárása ajánlja, hanem közvetlenül és pozitív módon, különös élességgel akkor, ha fennállnak a barátság és a szeretet kötelékei.

Gábor Luca szerető feleség, gondos családanya, megbízható, bizalmas barát, segítőkész munkatárs, kritikus személyiség, ragyogó, éles eszű- és nyelvű társalgó volt, minden vonatkozásban kifogástalan, ez kétségtelen. Ugyanakkor Gábor Luca egy életen át filozófiai és tudományos művek szerkesztője is volt, amit a szó eredeti értelmében hivatásként művelt. Így szerkesztői mivoltának hiánya része annak, ami halálának eseményével kimondhatatlanná vált, és ami miatt, ahogy mondani szokás, „mélyen meg vagyunk rendülve”. Ez az esemény, bárhogyan is legyen, a mi világunk ténye, nekünk kell szembenézni vele, bennünket, a barátokat szólít fel emlékezésre és számvetésre.

Szerkesztői hivatásának lényegét, azt aényt, ahogyan hihetetlen következetességgel és munkabírással tette a dolgát, nem fejezhetjük ki a hivatás szóhoz illesztett jelzőkkel: Gábor Luca „mélyen átértett köteleességtudattól”, nem pusztán köteleességszerűen, „következtesen”, „magas színvonalon”, „mindenki által elismerve” és így tovább végezte munkáját. Hivatásának lényegét – s ezzel személyiségének azt a dimenzióját, amelyben, ha szabad így kifejezni: tulajdonképpen értelemben eleven volt – csak a megmutatkozás végbemenetelének eseményein, azaz, Wittgensteint korrigálva, az életproblémákat aktualizáló, hordozó tények nyelvén, egy általunk megalkotott egyszerű narratíva formájában közelíthetjük meg. S ezzel kijelölhető az a pont, illetve keret, ahol, nemcsak én, és főleg nem én, hanem az itt jelenlévők és jelen nem lévő, mint szerzők, találkoztak Lucával. Az én találkozásom narratívája, amely kapcsolatunk tényeiről való egyszerű és rövid beszámoló, a következő.

Találkozás. Együtt jártunk az egyetemre, külön csoportokban, amelyeknek több tárgyból közös szemináriumai voltak. Ekkor ismerkedtünk meg, és ettől kezdve vagyunk barátok. Az egyetem után mindketten könyvkiadónál dolgoztunk, Luca a Kossuth Kiadónál, én a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál. Együtt végeztük el azt a könyvkiadói tanfolyamot, amely képesített bennünket a szerkesztői munkakör ellátására, s amíg a kiadónál dolgoztam, együtt jártunk ebédelni (a Kossuth Kiadó menzájára). Mindketten, némi időbeli eltolódással diplomát szerezünk a bölcsészkar szociológiai szakán, mert akkoriban a keletkezés állapotában lévő szociológia, a történelemtudomány mellett, provokatív jellegénél fogva a legvonzóbb társadalomtudomány volt, különösen az olyan kritikailag

fogékony, aktív személyiség számára, mint Luca. A szerkesztés, könyvkiadás Lucának élethivatása lett, nekem a kutatás (oktatás) mellett a tudományos önkifejezés egyik, nem rendszeres formája.

Együttműködés. Tudományos pályafutásom szempontjából két fontosnak tekinthető esemény kötődik Luca szerkesztői munkásságához. Az egyik esemény Carl Schmitt válogatott politika- és államelméleti írásainak kiadása,^[27] a másik a *Jog Állam Politika* című politika- és jogtudományi folyóirat megalapításában és megszervezésében való közreműködés a győri Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi karán.^[28]

Ami a kötetet illeti, végül három kiadó együttműködésében jelent meg, s *A politikai fogalma* és *A partizán elmélete* című könyvek mellett Schmitt politika- és államelméletileg releváns írásait tartalmazta. A vállalkozás tipikusan az úgynevezett „megélhetési fordítás” kategóriájába tartozott, elsősorban nem a tudományos érdeklődés, hanem a pénzhiány motiválta. Úgy gondoltam, *A politikai fogalma* viszonylag rövid szöveg – amelyet a győri jogi karon tartott államelméleti kurzusaimon a hallgatók németül olvastak és magyarul referáltak, ezért begyakorlottnak számított –, gyorsan lefordítható és Luca segítségével problémamentesen kiadható. Mindkét vonatkozásban, a gyorsaságot és a problémamentességet illetően, tévedtem. A tévedés okainak részletes elemzésétől eltekintve, mindent egybevetve, Luca szerkesztői intuíciójának, áttekintőképességének, a szellemi egyensúlyok iránti érzékének köszönhető, hogy a kötet kiadása nem megakasztotta, hanem végül is előrevitte Carl Schmitt tudományos recepcióját Magyarországon, s hogy nem váltott ki olyan mértékű és mélységű indulatokat, amelyek zavarták, fenyegették volna tudományos kutatás objektivitását és tárgyyszerűségét. A problémát Carl Schmitt antiszemitizmusa és nemzetiszocialista elkötelezettsége okozta, ami miatt akkoriban, bizonyos értelmiségi körökben, a nevét sem volt illendő kimondani. Ezt a beállítottságot tárgyszerűtlennek, az objektivitás elleni vétségnek tekintettem, és úgy gondoltam, hogy a rendszerváltozás harmadik évtizedének kezdetén (2000-2002-ben) a Schmitt-jelenség megértéséhez, hatástörténetének tárgyszerű értelmezéséhez szükséges a nyíltan antiszemita írások közzlése is. Mivel Carl Schmitt magyar recepciójának – köszönhetően Heller Ágnesnek, Pethő Sándornak, Paczolay Péternek, Varga Csabának, valamint a jogtudományi karokon folyó államelméleti oktatásnak – már viszonylag komoly előtörténete volt, a magam részéről, természetesen egy megfelelő értelmezési keretben, érettnak tartottam a helyzetet az ilyen típusú közzlésre. Számomra abszurdnak tűnt, hogy a marxizmus-leninizmus világnézeti uralma alól felszabadult, önállóvá vált társadalomtudományok, s ezen belül a jogtudomány, az értékszabadság és az objektivitás követelményeit semmibe

[27] Schmitt, 2002.

[28] Vö. *Jog - Állam - Politika*. 2009/1. I. évf.

véve, a kényelmetlen problémáktól és szerzőktől visszariadva, indexre tegyen egy nagy hatású politika-, állam- és jogelméletet, és ezzel a rendszerváltozás korszakában is érvényben tartsa a Lukács György által *Az ész trónfosztásában* Schmittre kirótt anatómiáját. Luca szerint azonban – és mint mindig, neki lett igaza – még nem érett a helyzet egy ilyen típusú átfogó közlésre.

Minden könyv megbolygatja és újrendezi a szellemi versengésben aktuálisan fennálló egyensúlyi állapotot, s ez különösen igaz az olyan hírhedten veszélyes szerzők esetén, mint Carl Schmitt. Ezért, mint mondta, a teljességre törekvő, nyílt közléssel inkább a tudomány ügyének ártanánk (zárójelben jegyzem meg: és a kiadót hoznánk kényelmetlen helyzetbe), s végül csak ahhoz vezetne, hogy a Schmitt-recepció a jogtudomány illetékességéből átkerülne a politikai-ideológiai diskurzusba, és – mint az a magyar szellemi életben könnyen előfordulhat –, krónikusan kezelhetetlenné válna. Mint mindig, ebben az esetben is meggyőződtem, s ezért csak egy, a *Position und Begriffe*^[29] című kötetben megjelent kollaboráns írás, *A Führer óvja a jogot* került be a válogatásba. Ez persze önmagában véve is elég problematikus, különösen, ha az írást az életmű egészéből kiszakítva pusztán Adolf Hitler alkotmányjogi apológiájának tekintik; ekkor ugyanis figyelmen kívül marad az a tény, hogy az írás, hangozzék bármilyen kellemetlenül is, egy elmélet visszatetsző, de következetes alkalmazási esete. A kötet a magyar tudományos közösség túréhatárán belül maradt, s a Schmitt-recepció ettől kezdve – köszönhetően Gábor Luca értő közreműködésének, szemmértékének, a szellemi arányok és egyensúlyok iránti érzékének, amiben szerkesztői hivatásának értelme megmutatkozott – szigorúan a tudomány keretein belül kivitelezett vállalkozássá vált. S ez, a recepció későbbi fejleményeivel együtt oda vezetett, hogy ma már nyugodtan lehet olvasni, elemezni és hivatkozni Carl Schmitt munkáit, és nem fenyeget az a veszély, mint a például a francia recepció esetében,^[30] hogy az értelmezők még mindig nem képesek elválasztani a maradandó elméleti teljesítményt a világnézeti-politikai elhajlástól.

Mindig, minden lényeges ügyben kikértem a véleményét, elvártam a tanácsait, nemcsak szerkesztői, hanem emberi ügyekben is. Ez különösen igaz az utóbbi évekre, amikor tanácsait nemcsak meghallgattam és megfontoltam, hanem igyekeztem meg is fogadni azokat. Nem volt vele kapcsolatban olyan tapasztalatom, hogy ne lett volna igaza. Aki ismerte Lucát, tudhatja, az igazság soha nem maradt kimondatlanul, akkor sem, ha hallgatott róla.

Ez visszavezet a Wittgenstein-parafrázis elgondolhatatlan, de megmutatkozásában mégis kimondható üzenetéhez: „A rejtély nem létezik. ... Nem az a misztikum, hogy *milyen* a világ”, s benne az ember, istenre hagyatkozva vagy a nélkül, „hanem az hogy *van*”.^[31]

[29] Vö. Schmitt, 1940.

[30] Vö. Techet, 2010, 53–63.

[31] Wittgenstein, 1989, 88–89.

IRODALOM

- Augustinus, Aurelius (1987): *Vallomások*. (Ford.: Városi István.) Gondolat Kiadó, Budapest.
- Carnap, Rudolf (1972): A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül. In: Altrichter Ferenc (szerk.): *A Bécsi Kör filozófiája*. (Ford.: Altrichter Ferenc, Fehér Márta.) Gondolat Kiadó, Budapest.
- *Jog Állam Politika*. 2009/1. I. évf.
- Neumer Katalin(1985): Ki az, aki akar és tud? A korai Wittgenstein szubjektumfelfogása. In: Neumer Katalin: *Tévelygések labirintusában. Filozófiai-irodalmi tanulmányok*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest.
- Nyíri Kristóf (1983): *Ludwig Wittgenstein*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. (Vál., ford., szerk. Cs. Kiss Lajos.) Osiris - Pallas Stúdió - Attraktor, Budapest.
- Schmitt, Carl (1940): *Position und Begriffe im Kampf mit Weimar - Genf - Versailles 1923-1933*. Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg.
- Techet Péter (2010): *Carl Schmitt à la française*. Világosság. Ősz. 53-63.
- Weber, Max (1998): A tudomány mint hivatás. In: Weber, Max: *Tanulmányok*. (Ford.: Erdélyi Ágnes, Wessely Anna.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig (1989): *Logikai-filozófiai értekezés*. (Ford.: Márkus György.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig (1984): *Tractatus logico-philosophicus*. Werkausgabe Band 1. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 7-85.
- Wittgenstein, Ludwig (a) (1984): *Tagebücher 1914-1918*. In: Wittgenstein, Ludwig: *Tractatus logico-philosophicus*. Werkausgabe Band 1. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 87-223.
- Wittgenstein, Ludwig (b) (1984): *Philosophische Untersuchungen*. In: Wittgenstein, Ludwig: *Tractatus logico-philosophicus*. Werkausgabe Band 1. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 225-581.
- Wittgenstein, Ludwig (1992): *Philosophische Untersuchungen*. (Ford.: Neumer Katalin.) Atlantisz, Budapest.
- Wright, Georg Henrik von (1986): *Wittgenstein*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.